

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 115:2 (2010), SS.227-233

TEHÂFÜTLERDE İLAHİ HÜRRİYET PROBLEMİNİN ELE ALINIŞI

Taking in Hand the Divine Freedom Problems in the Tahâfuts

Dr. Hüsamettin YILDIRIM
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
e-posta: hyildirim@firat.edu.tr

Özet: “İlahi Hürriyet” kavramı Batı düşüncesine ait bir kavramdır. Tehâfütlerde bu mesele ilahi hürriyet problemi olarak ifade edilmez. İslam düşüncesinde problem genelde “mûcibu’-n-bi’z-zât” ve “fâilü’n-bi’l ihtiyar” kavramı ile ifade edilmektedir. Kavramlar farklı olmakla birlikte aynı probleme işaret etmektedir. Problemi Tehâfütlerde ayrı bir mesele olarak ilk inceleyen Hocazade’dır. Tanrı’nın mûcib olup olmadığı meselesi ile âlemin kıdemi meselesinde Hocazade’nin farklı bir ayrıma gitmesi önemli bir kırılma noktasını teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İlahi Hürriyet, Tehâfüt, Mûcib, İhtiyar.

Abstract: Divine freedom is a concept belonging to the Western Thought. In the Tahâfuts, the problem is not put forward as a problem of freedom. In the Islamic Thought, the problem is expressed generally with the concepts of “mujib bi al-dhât” and “fâ’il bi al-ihtiyar”. Nevertheless, though the concepts are different, they refer to the same problem. Khodjazade is the first to have studied the problem separately in the Tahâfuts. It is a crucial breakpoint that Khodjazade made a different distinction in the matter as to whether God is a necessity being (*al-mûjib*) and as to the eternity of universe.

Key Words: Divine Freedom, Tahâfut, Necessity, Will

Tanrı'nın âlemi yaratmayı seçmede hür olup olmadığı veya hiçbir şeyi yaratmama hürriyetine sahip olup olmadığı şeklinde ifade edilen "İlahi Hürriyet"¹ kavramı Batı düşüncesine ait bir kavramdır. Bu makalenin hareket noktasını oluşturan Tehâfütlerde mesele, ilahi hürriyet problemi diye ifade edilmez. İslam düşüncesinde bu mesele daha ziyade "mûcibu'n-bi'z-zât"² ve "fâilü'n-bi'l ihtiyar"³ kavramları ile ifade edilmektedir. Bu mesele bazen de iki farklı yaklaşıma işaret etmek için kullanılmaktadır.⁴ Her ne kadar mesele farklı kavramlar altında tartışılıyor olsa da aynı probleme işaret etmektedir. Biz problemi ifade etmek için "İlahi Hürriyet Problemi" tabirini kullandık.

İlahi hürriyet problemini Tehâfütler içerisinde ayrı bir bölüm halinde ilk olarak ele alan Muslihu'd-Din Mustafa Hocasade (Ö.1487-88)'dir. Probleminin Tehâfütlerde ele alınış biçimini incelerken çalışmamızın hareket noktasını Hocasade'nin Tehâfüt'ü oluşturacaktır. Hocasade'nin ve onun kaleme aldığı Tehâfüt'ünün önemi, ilk olarak bu konuyu eserinde ayrı bir başlık altında inceleyerek problemi Tehâfütler içerisinde ön plana çıkarmış ve tanımlamış olmasıdır. Dolayısıyla bizim bu çalışmayı yapmaktaki amacımız Hocasade'nin bu ayrımını dikkatlere sunmak olarak ifade edilebilir.

¹ Rowe, William L, "Divine Freedom", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://www.thestanfordencyclopediaofphilosophy.com>.

² **Mûcib/İcab:** Mûcib kavramı zorunluluk, zorunlu olma, gerektirme, lazım gelmek, zorunlu olarak varlığa getirme gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, c. I, Beyrut, tarihsiz, s. 893.) Ayrıca zâtı gereği gerektiren, zâtı gereği gerektirici, eserini zorunlu olarak meydana getiren, eserini zorunlu kılan, zorunlu olarak fiilde bulunan veya her hangi bir kast ve irade olmaksızın fiilin kendisinden sudur etmesi zorunlu olan anlamlarında kullanılmaktadır. (Cürcani, S. Şerif, *Et-Târifat*, Beyrut,1987, s. 292; Develioğlu, Ferit., *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1988, s. 790.); Filozoflarca kullanılan mûcib kelimesi, kelamcıların kullandığı muhtar kelimesinin karşıtıdır. Mûcib, fâil tesirde bulunmaması caiz olmayarak tesirde bulunur şeklinde tarif edilmektedir. Diğer bir ifade ile fâil, eserini zorunlu olarak meydana getirir, zorunlu olarak fiilde bulunur demektir. İcab ise bir şeyin başka bir şeyi gerektirmesi, yani güneşten ışığın çıkması gibi onu kendisinden ayrılması imkânsız olacak tarzda var kılmasıdır. (Arslan, Ahmet, *Haşiye Ala't-Tehafüt Tahlihi*, K.B.Y., İstanbul, 1987 s.35.)

³ **İhtiyar/Muhtar:** Seçme, tercih etme. Yapması da yapmaması da kendi isteği ve iradesine bağlı olan. İrade ve ihtiyar, kavramları birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. İhtiyar kavramı ile ilgili olarak iki tarif yapılır. Bunlardan ilki, fâilin bir şeyi dilerse yapıp, dilemezse yapmayacak konumda olmasıdır. Bu durumda fiilin yokluğu ona iradenin taalluk etmemesi değil aksine iradenin yokluğu ile illetli olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci tarif ise, fiilin yapılması veya terkinin imkân dahilinde oluşudur. (Develioğlu, Ferit., *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1988, s. 504.) Cürcani, "fâil-i muhtar" kavramını, "irade ve kast yoluyla kendisinden fiil vuku bulması uygun olan" şeklinde tarif etmektedir. (Cürcani, S. Şerif, *Et-Târifat*, Beyrut,1987, s. 37.) İrade, talep etmek, dilemek, istemek, seçmek ve tercih etmek gibi anlamlara gelmekle birlikte kelam alanında daha çok canlıda bulunan bir sıfat olup iki takdir edilenden birinin belli bir zamanda meydana gelmesini belirleyen bir sıfat şeklinde tarif edilmektedir. (İbn Manzur, Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, c. II, Beyrut, tarihsiz, s. 188; Detaylı bilgi için bkz. Yeprem, Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturidi*, M.Ü.İ.F.Yay., İstanbul, 1984, s. 27; Yüksel, Emrullah, *Sistematik Kelam*, İz yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 82; Gölcük, Şerafettin, *Bakillani ve İnsanın Fiilleri*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara,1997, s. 67.)

⁴ Arslan, Ahmet, *Haşiye Ala't-Tehafüt Tahlihi*, K.B.Y., İstanbul, 1987, s. 36-37.

İlahi hürriyet probleminin temellendirilmeye çalışıldığı Tanrı'nın mücib olup olmadığı meselesi ne Ebû Hâmid Gazzâli (Ö.1111)'nin⁵, ne Ebu'l Velid Muhammed b. Rüşd (Ö.1198-99)'ün⁶, ne de Alau'd-Din Ali Tûsi (Ö.1482-83)'nin⁷ Tehâfütlerinde bağımsız bir bölüm olarak yer almamaktadır. Buna karşılık Tanrı'nın mücib olup olmadığı meselesi, Hocazade'nin Tehâfüt'ünün ilk meseledir. O, meseleyi "Tanrı'nın Zâtı Gereği Mücib Olduğu Hakkındaki Filozofların İddialarının Çürütülmesi Üzerine"⁸ başlığı altında tartışmaktadır. Mevlana Şemseddin Ahmet b. Süleyman Kemal Paşazade(Ö.1533-34)⁹ ile Muhyiddin Muhammed Karabaği (Ö.1535-36)¹⁰ ise Tehâfütlerini, Hocazade'ye haşiye şeklinde kaleme aldıklarından dolayı, şekil itibariyle Hocazade'ye bağlı kalmışlar ve Tanrı'nın mücib olup olmadığı meselesini ayrı bölüm olarak ele almışlardır.

İlahi hürriyet problemi Hocazade'ye gelene kadar ki dönemde Gazzâli'de ve İbn Rüşd'de olduğu gibi "âlemin kıdemi" meselesi içinde ele alınmış ve tartışılmıştır. Esasen bu konu, âlemin kıdemi ve hudusü meselelerini ilgilendiren bir problem olarak görülmektedir. Bu durum bir takım tartışmalara yol açmıştır. Problemin âlemin kıdemi meselesi ile bağlantılı mı, yoksa birbirinden bağımsız olarak mı ele alınması gerektiği konumuz açısından önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Buradan hareketle Hocazade'nin Tehâfüt'ünü Tanrı'nın mücib olup olmadığı meselesiyle başlatmasının gerekçesini tespit etmek, problemin kaynağını anlamak için önemli görünmektedir. O halde öncelikle bu konunun neden âlemin kıdemi meselesinden daha önce ele alınması gerektiğini ortaya koymak gerekmektedir.

Kanaatimizce Hocazade'nin bu meseleye bir bölüm ayıracak kadar geniş yer vermesinin sebebi, bu problemin bir sonraki bölümde ele aldığı "âlemin kıdemi" meselesine temel teşkil edecek olmasıdır.¹¹ Bu noktada Hocazade'nin önemi, bu konuyu sadece ayrı bir bölüm halinde incelemiş olmasında değil, aynı zamanda problemi kavramsal bir çerçeveye oturtma çabasında aranmalıdır. Her ne kadar, Hocazade eserinde bunu doğrudan ifade etmemiş olsa da bizim onun yaklaşımından hareketle, şayet âlemin ezeliyeti ve ebediliği meselesini tartışacaksak, ilk önce bu âlemi meydana getiren varlığın nasıl bir varlık olduğunu yani Tanrı'nın varlık tarzını veya daha açık bir ifadeyle Tanrı hakkındaki tasavvurları ortaya koymalı ve buna göre meseleyi ele almalıyız şeklinde ifade etmemiz mümkündür. Çünkü

⁵ Bkz., Gazzali, *Tehafütü'l-Felasife*, Neşr. Süleyman Dünya, Mısır, 1958.

⁶ Bkz., İbn Rüşd, *Tehafüt et-Tehafüt*, Alamiye Matbaası, Mısır, 1302.

⁷ Bkz. Tusi, Ali, *Kitâbu'z-Zahira*, Maarif Nizamiye Matbaası, Hindistan, Tarihsiz.

⁸ Hocazade, M. Mustafa, *Tehafütü'l-Felasife*, Mısır, 1302. s. 5.

⁹ Bkz., Kemal Paşazade, *Tehafüt Haşiyesi*, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1987.

¹⁰ Bkz., Karabaği, *Ta'lika alâ Şerhi Tehafütü'l-Felasife li Hocazade*, (*Karabaği ve Tehafüt'ü*) içinde çev. Abdurrahim Güzel, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

¹¹ Hocazade, *a.g.e.*, s. 4-5; Güzel, Abdurrahim, *Karabaği ve Tehafüt'ü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s.128-129.

“mûcibu’n b’iz-zât” meselesi temelde Tanrı tasavvuru ile yakından ilgili olan bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hocazade’nin Tehâfüt’üne haşiye yazan Kemal Paşazade, bu konuda ona karşı çıkmış ve eleştirmiştir. Kemal Paşazade’ye göre bu iki meselenin tertibinde Hocazade hata etmiştir. Çünkü o, bu iki meseleden ikincisinin birincisine, yani âlemin kıdemi meselesinin Tanrı’nın mûcibliği meselesine bağlı olduğunu düşünmüştür. Kemal Paşazade’ye göre Cürcani de aynı görüştedir. Cürcani, filozofların âlemin ezeli olduğu düşüncesini, Tanrı’nın zâtı gereği mûcib olduğu, ihtiyarla fâil olmadığı kanaatine sahip oldukları için isnad ettiklerini kabul etmektedir. Cürcani’ye göre filozoflar, Tanrı’nın muhtar olduğuna inanmış olsalardı, âlemin ezeli olduğunu ileri sürmeyeceklerdi.¹²

Fakat Kemal Paşazade’ye göre meselenin bu şekilde ele alınması doğru değildir. Ona göre, Hocazade’nin aksine âlemin kıdemi meselesi Tanrı’nın Mûcib olup olmadığı meselesinden önce ele alınmalıdır. Çünkü filozoflar âlemin ezeli olduğu hakkındaki düşüncelerini, kendi felsefi sistem ve metotlarına uygun olarak ve sistemlerine bağlı kalarak oluşturmuşlardır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, filozoflar âlemin kaynağı meselesinde kâdir-muhtar veya zâtı gereği mûcib olması meselesi şöyle dursun, Tanrı’nın varlığını dahi dikkate almamaktadırlar. Çünkü filozofların bu meselede ele aldıkları konular bağlamında, âlemin ezeli olması, kaynağının durumu dikkate alınmaksızın zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır.¹³

Tartışmayı daha da ileri götürmek suretiyle Kemal Paşazade, “filozoflar Tanrı’nın muhtar olduğuna inanmış olsalardı, âlemin ezeli olduğunu ileri sürmeyecekleri” iddiasının reddedilebileceğini söyler. Çünkü bu iddia, muhtar bir varlığın yani Tanrı’nın eserinin, ancak zamanda varlığa gelecek bir karakterde olacağı öncülüne dayanmaktadır. Oysa bu dayanak, aklın kabul edeceği bir şey değildir. Hatta filozofların bu görüşü kabul ettiklerine dair açık bir beyanları da bulunmamaktadır. Bundan dolayı Kemal Paşazade’ye göre, burada bu meselelerin tertibinin tersi, yani âlemin ezeli olduğu veya zamanda varlığa gelmiş olduğu meselesinin, Tanrı’nın muhtar veya mûcib olduğu meselesinin önüne alınması daha doğrudur.¹⁴

Kemal Paşazade’nin haşiyesini dilimize kazandıran ve üzerine bir tahlil çalışması yapmış olan Ahmet Arslan da bu konuda Kemal Paşazade’nin yaklaşımının daha isabetli olduğunu ifade etmektedir. Arslan’a göre, filozoflar, bu konudaki görüşlerinde büyük ölçüde kendisine bağlı oldukları Aristoteles’in, maddenin ve hareketin ezeli olmasından ötürü âlemin ezeli olması gerektiği görüşünden hareket etmişlerdir. Nitekim Aristoteles için Tanrı, âlemin fâil nedeni olmaktan ziyade gâi nedenidir.

¹² Kemal Paşazade, *a.g.e.*, s. 28.

¹³ Kemal Paşazade, *a.g.e.*, s. 28.

¹⁴ Kemal Paşazade, *a.g.e.*, s.19-30.

Bundan dolayı filozofların âlemin ezeli olduğu meselesini Tanrı'nın mücib veya muhtar olduğu meselesinden bağımsız olarak ele almış olduklarını söylemekte Kemal Paşazade haklıdır.¹⁵

Bununla birlikte yine Ahmet Arslan'ın da işaret ettiği gibi bu bağlamda filozofların, âlemin ezeli olmasının “kaynağının durumunu dikkate almaksızın, zorunlu olarak” ileri sürmediklerini gösterecek bazı işaretler bulmak mümkündür. Çünkü sudûr teorisi dikkatle incelendiğinde görülecektir ki Tanrı, âlemin varlığa çıkışı ile ilgili olarak bir kaynaktır ve kendi kendini düşünme sonucunda âlemi varlığa getirmiştir.

Filozoflar Tanrı'nın varlığını Tanrı-âlem ilişkisi, illet-malûl ilişkisi çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadırlar. Bu açıklama Tanrı'dan âleme doğru bir yaklaşımı göstermektedir. Filozoflar tarafından savunulan bu ilişki şöyle ifade edilebilir: Âlem malûl, Tanrı illet olunca burada âlemden Tanrı'ya değil, Tanrı'dan âleme gidiş vardır. Başka bir ifadeyle, âlem var olduğu için Tanrı var değil, Tanrı var olduğu için âlem vardır.¹⁶ “...bütün kemal ve güzellikler O'nun varlığındandır. Hatta O'nun varlığının kemalinin birer tezahürleridir.”¹⁷ “O bütün varlıkların ilk sebebidir. Bütün var olanların ilkesi odur. O, her şeyin hakikatının ve her şeyin varlığının Kendisinden kaynaklandığını bilen ilk sebeptir. Kısaca Tanrı, “İlk İlke, Fâil Sebep, Fâil İlke”dir.”¹⁸

Yukarıdaki ifadeler ışığında gerek sudûr düşüncesi gerekse Tanrı'nın illet, âlemin malul olarak kabul edilmesi dikkate alındığında filozofların, âlemin ezeliğini kabul etmekle beraber aynı zamanda âlemi Tanrı'dan bağımsız olarak ele almadıklarını hatta Tanrı'yı âlem için kaynak olarak kabul etmiş olduklarını söylemek mümkündür.

Burada filozoflar adına çelişkili bir duruma dikkat çekilmekle birlikte yine de Arslan'a göre filozoflar, âlemin ezeli olması gerektiğini Aristoteles'çi bir anlayışla, âlemin kaynağını yani Tanrı'yı dikkate almaksızın ispat etmeye çalışmak durumundadırlar. Dolayısıyla Arslan, Kemal Paşazade'nin bu görüşünün haklı olduğu sonucuna varmaktadır.¹⁹ Kemal Paşazade'nin ve Ahmet Arslan'ın dikkat çektiği nokta, bize göre, filozofların kendi sistemleri içinde tutarlı olmak noktasında Tanrı'yı dikkate almaksızın âlemin ezeliğini savunmalarının gerektiğidir. Fakat onların buna ne derece uygun hareket edip etmedikleri meselesi incelemeye değer bir konudur. Ahmet Arslan'ın da yukarıda dikkat çektiği üzere filozoflar Tanrı'nın, bir kaynak olduğunu ve kendi kendisini düşünerek âlemi varlığa getirmiş olduğunu, yani âlemin ezeli olmasının “kaynağının durumunu

¹⁵ Kemal Paşazade, *a.g.e.*, 23 nolu dipnot., s. 29.

¹⁶ Atay, Hüseyin, “Sunuş”, *Kelam'a Giriş* (El- Muhassal), içinde, Fahreddin Razi, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. XXI-XXII.

¹⁷ İbn Sina, “Arş Risalesi”, *Risaleler*, içinde çev. A. Açıkgenç-H. Kırbasoğlu, Kitabiyat yay., Ankara, 2004, s. 48-49.

¹⁸ İbn Sina, *Metafizik II*, çev. E. Demirli-Ö. Türker, Litera yay., İstanbul, 2005, s. 85-86.

¹⁹ Kemal Paşazade, *a.g.e.*, 23 nolu dipnot., s. 29.

dikkate almaksızın, zorunlu olarak” ileri sürmemektedirler. O halde, filozofların eserlerinde âlemin ezeliğini ispatlamak için, zaman ve madde ile ilgili delilleri ileri sürmekle beraber, aynı zamanda Tanrı’nın âlemin kaynağı ve zâtî gereği olarak zorunlu yaratıcı olduğu düşüncesini kabul ettiklerini de belirtmemiz gerekir.

Gazzâli’nin Tehâfüt’ü incelendiğinde, bu konunun Tanrı hakkındaki tasavvurun bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Çünkü Tanrı’nın varlığı ve varlık tarzı ile ilgili anlayış, bizi O’nun mûcib veya muhtar olduğu sonucuna götürmektedir. Filozoflar ve yaratma meselesinde onların karşısında yer alan kelamcıların Tanrı tasavvurları arasındaki genel yaklaşım farklılığı bunu desteklemektedir.

Gazzâli’nin şiddetli tenkidine yol açan bu durum, temelde, Nasireddin Tusi’nin de ifade ettiği gibi, filozofların Tanrı’nın varlığı ve sıfatları hakkındaki tasavvurlarının sonucu olarak âlemin kadîm olduğunu ileri sürmüş olmalarıdır.²⁰ Çünkü Tanrı’nın nasıl bir varlık olduğu sorusu en az Tanrı’nın varlığı meselesi kadar önemli bir sorudur. Hatta Tanrı’ya ilişkin “nasıl bir varlık” sorusunun “Tanrı var mıdır?” sorusuna mantıksal bir öncelik oluşturduğu söylenebilir. Dolayısıyla, “Tanrı vardır” önermesinin olumlu veya olumsuz bir şekilde tasdik edilebilmesi için her şeyden önce bu önermede yer alan ‘Tanrı’ sözcüğüne ne tür bir kavramsal içeriğin atfedildiğinin olabildiğince açık bir şekilde ortaya konulması gerekir. Aksi halde tam olarak nasıl bir varlık veya ne hakkında bir yargıya vardığımız belirsiz ve eksik kalacaktır.²¹ Buradan hareketle Tanrı hakkında sahip olunan tasavvurun, O’nun fiilleri ve âlem karşısındaki durumunu anlamada büyük önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Böylece âlemin kâdemi meselesi, kanaatimizce, Tanrı’nın varlığı ve varlık tarzı ile ilgili tartışmaların sonucunda ortaya çıkan ikinci dereceden bir mesele olmaktadır.

Yukarıdaki açıklamaların ışığında Hocazade’nin yaklaşımına uygun olarak, Tanrı’nın mûcib olup olmadığı meselesinin öncelikli mesele olarak ele alınmasının, diğer meselelerin buradan hareketle tartışılmasının daha tutarlı olacağını düşünüyoruz. Çünkü filozoflar Tanrı kavramından hareket ettikleri için, Tanrı’nın varlık tarzına ilişkin bir tartışma olan “mûcibu’n bi’z-zât” meselesi, “âlemin kâdemi” tartışmasından daha önceliklidir. Bu yüzden Hocazade bu meselede filozofların Tanrı ve âlem ile ilgili olarak kullandıkları “îcab, mûcib, kâdir, vâcib, vâcib bi-zâtihî, vâcib bi-gayrihî, illet-i tâm”²² gibi kavramlardan hareketle, Tanrı’nın yaratma fiilindeki zorunluluk anlayışını kavramsal bir çerçeveye oturtmak sureti ile “mûcibu’n bi’z-zât” şeklinde formüle ederek ayrı bir bölüm açmış ve tartışmıştır.

²⁰ Kemal paşazade, *a.g.e.*, s. 44.

²¹ Reçber, M. Sait, *Tanrı’yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*, Kitabiyat Yay., Ank., 2004, s. 43.

²² Hocazade, *a.g.e.*, s. 5–6.

Sonuç

Hocazade'nin Tehâfütlere yeni meseleler eklemiş olması dikkate değer bir durumdur. Tanrı'nın mücib olup olmadığı meselesi ile âlemin kıdemi meselesinde öncekilerden farklı bir ayrıma gitmesi ise önemli bir kırılma noktasını teşkil etmektedir. Hocazade'nin bu yaklaşımı meseleleri kendi açısından yeniden gözden geçirmek, değerlendirmek ve kavramsal bir çerçeveye oturtmak çabası olarak da görülebilir. Hocazade'nin bu çabasının yeni açılımlara imkân sağlayacak nitelikte olduğunu söylemek mümkündür.

İlahi hürriyet probleminin âlemin kıdeminden ayrı ve öncelikli bir konu olması hususu ile ilgili olarak Hocazade, Tanrı'nın mücib olup olmadığı meselesini âlemin kıdemi meselesinden ayrı ve Tehâfüt'ünün ilk meselesi olarak ele almakla bize göre isabetli davranmıştır. Onun ilk önce bu meseleyi ayrı bir bölüm olarak incelemesini, âlemin kıdemi meselesinin anlaşılmasına temel oluşturma teşebbüsü olarak değerlendirilebiliriz. Nitekim Cürcani'nin, filozoflar, Tanrı'nın ihtiyarla değil zâtı gereği mücib olduğu kanaatine sahip oldukları için âlemin kıdemini kabul ettiklerini veya Tanrı'nın muhtar olduğuna inanmış olsalardı, âlemin ezeli olduğunu ileri sürmeyeceklerdi şeklindeki yorumu bu düşüncemizi destekler niteliktedir. O halde kanaatimizce Hocazade önceki Tehâfütlere farklı olarak âlemin ezeliyeti ve ebediliği hakkında konuşmak için öncelikle âlemin yaratıcısının nasıl bir varlık tarzına sahip olduğunun ortaya konması gerektiğine veya Tanrı hakkındaki tasavvurun ortaya konulması gerektiğine işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle Tanrı'nın fiilleri hakkında konuşmadan önce, Tanrı'nın varlığı hakkında konuşmamız gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü Tanrı'nın varlık tarzı veya O'nun hakkında sahip olunan tasavvur, O'nun fiilleri hakkındaki düşünceyi doğrudan belirlemektedir. Buna göre, Hocazade'nin yaklaşımına uygun olarak, Tanrı'nın mücib olup olmadığı meselesinin öncelikli mesele olarak ele alınması, diğer meselelerin buradan hareketle tartışılması kendi içinde daha tutarlı görünmektedir.

Nihayet yaratma olayı ister illet olarak kabul edilsin, ister irade sahibi bir varlık olarak kabul edilsin Tanrı'nın varlık tarzı ve Tanrı hakkındaki sahip olduğumuz tasavvura göre anlaşılıp yorumlanmaktadır. Burada fâil hakkındaki tasavvurumuz fiilin veya yaratmanın mahiyetini anlamada belirleyici olmaktadır. Bu durumda Hocazade'nin de işaret ettiği gibi Tanrı'nın “mucibu'n biz-zât” mı yoksa “fâilü'n bil-ihtiyar” mı olduğu tartışması, âlemin kıdemi konusunda verilecek kararı belirleyecek ölçüde öncelikli bir mesele olmaktadır.